

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець – Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

ДИПЛОМНА РОБОТА МАГІСТРА

з теми:

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1793-1914 РР.)

Виконала: студентка II курсу
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
заочної форми навчання

Чорна Леся Никонівна

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Стецюк Вадим Борисович

Кам'янець-Подільський – 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія проблеми. Джерельна база дослідження.....	6
1.1. Історіографія проблеми.....	6
1.2. Джерельна база дослідження.....	
РОЗІЛ 2. Чисельність, склад і правовий статус подільського єврейства....	12
2.1. Чисельність та структура єврейського населення Поділля в імперську добу.....	
2.2.	
РОЗДІЛ 3. Громадсько-політична активність євреїв Поділля.....	28
3.1. Євреї в політичному житті регіону. Діяльність єврейських політичних партій.....	
3.2. Громадські організації євреїв на Поділлі.....	
РОЗДІЛ 4. Економічне, культурне та релігійне життя євреїв Поділля.....	37
4.1. Євреї в економічному житті Подільської губернії.....	
4.2. Культурне життя євреїв Поділля. Релігійні процеси.....	
ВИСНОВКИ	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	50
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність теми. Розвиток України як демократичної правової європейської держави ставить на порядок денний залучення представників національних меншин до творення української державності. Однією із передумов цього процесу є всебічне і неупереджене вивчення минулого різних етносів, представники яких проживають на теренах України. Повною мірою це стосується єврейського населення, котре упродовж тривалого часу становило другу за чисельністю етнічну групу на українських землях.

Відіграючи важливу роль в економічному житті краю і стикаючись із етнічними українцями (переважно селянами) в якості торговців, ремісників або посередників-факторів, євреї водночас жили активним політичним та культурним життям, становлячи, за влучним визначенням М. Гаухмана, «паралельний світ» щодо місцевого українства. Однак в українській історіографії тривалий час ці складові життя єврейського етносу (та його подільських представників) незаслужено ігнорувалися. Попри те, що в пострадянський період ситуація почала змінюватися – побачили світ студії з історії окремих єврейських громад, єврейських політичних партій тощо – і досі чимало аспектів історії євреїв Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. залишаються повністю або частково недослідженими.

Мета роботи – проаналізувати різні аспекти життя подільського єврейства імперської доби.

Для реалізації мети ми ставимо такі **дослідницькі завдання**:

- охарактеризувати історіографію та джерельну базу проблеми;
- простежити зміни в чисельності, структурі та правовому статусі подільського єврейства у досліджуваний період;
- висвітлити участь євреїв у політичному та громадському житті Поділля, звернувши увагу на діяльність національних політичних партій та громадських організацій;
- Охарактеризувати творчу та наукову діяльність Соломона Гольдельмана;

Об'єкт дослідження: єврейське населення Поділля.

Предметом дослідження є політичне, соціально-економічне та культурне життя єврейської спільноти Поділля за часів перебування краю в складі Російської імперії.

Хронологічні межі теми охоплюють період з 1793 р. до 1914 р., тобто охоплюють час від загарбання Поділля Російською імперією до початку Першої світової війни, котра докорінно змінила умови існування євреїв Подільської губернії.

Територіальні межі роботи охоплюють територію Подільської губернії в межах, що існували у 1793-1914 рр.

Методи. При написанні магістерської роботи було використано загальнонаукові принципи та методи роботи. Це принципи історизму, об'єктивності, системності. Також були використані такі методи: аналізу, синтезу, синхронний, історико-хронологічний, історико-порівняльний, логічного та статистичного аналізу. Дотримання цих принципів є гарантом достовірного та наукового висвітлення будь-якої проблеми.

Реалізація принципу об'єктивності дозволила уникнути упереджених, заангажованих тверджень при висвітленні історії подільського єврейства імперської доби.

Основний матеріал роботи поданий відповідно до історико-хронологічного методу, основні проблеми дослідження та історичні події висвітлені у хронологічній послідовності. Це дало змогу поєднати різні засоби історичного дослідження, не порушуючи цілісності дослідження. Використання методів аналогії, логічного та статистичного аналізу дозволили викласти матеріал у чіткій послідовності та логічній завершеності. Синхронний метод допомагає орієнтуватися у вивченні різних подій, які відбувалися в один і той самий час у зазначений період.

Історико-порівняльний метод дозволив протиставити розвиток подій в залежності від зміни влади та політичної кон'юнктури, що дозволило змалювати реальну картину життя тогочасного суспільства.

Методологічна база дослідження сприяла реалізації його мети і завдань.

Практичне значення: матеріали можна використовувати при написанні курсових робіт, рефератів, при підготовці до семінарських занять. Може бути використаний для підготовки до наукових конференцій, круглих столів, уроків у школі.

Апробація роботи. Окремі положення дипломної роботи доповідались на звітній конференції студентів і магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за результатами наукової роботи у 2018 році.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, а також додатків.

ВИСНОВКИ

Історіографія досліджуваної проблеми досить обширна і включає праці дореволюційних та радянських, вітчизняних та зарубіжних істориків. Попри відсутність комплексних досліджень з історії подільського єврейства, чимало дослідників торкалися окремих аспектів проблеми. Найчастіше предметом вивчення ставали політика центральної та місцевої влади щодо єврейського етносу, також вчені досліджували демографічні процеси та стратифікацію єврейського населення, участь євреїв в економічному житті Поділля, а також політична активність представників єврейського етносу. Менш дослідженими залишаються питання культурного та релігійного життя євреїв Поділля.

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані джерела кількох типів: а) законодавчі акти, б) статистичні та довідкові матеріали, в) спогади та автобіографії, г) художні твори. Зазначені матеріали містять інформацію про чисельність та структуру (вікову, гендерну, професійну, освітню) єврейського населення Подільської губернії, політичну та громадську діяльність євреїв, а також про повсякденне життя єврейської спільноти.

Євреї є однією із найбільш чисельних та соціально активних етнічних груп Поділля, починаючи з часів пізнього Середньовіччя. За часів перебування подільського краю в складі Речі Посполитої євреї, на відміну від християнського населення, не мали права на самоврядування, підпорядковуючись старостам та іншим королівським представникам. При цьому євреї не були обмежені у виборі місця проживання, а демографічні процеси у єврейському середовищі (приріст населення, зростання населення у поселеннях різних типів) були подібними до інших етнічних груп. Ситуація докорінно змінилася в імперську добу – євреї, територія проживання яких була штучно обмежена так званою «смугою осілості», а згодом позбавлені права на проживання у сільській місцевості, концентрувалися у містах та містечках. Відповідно, спотворювалася професійна структура єврейського

населення; абсолютна більшість євреїв займалися ремісничим виробництвом, торгівлею або потрапляли в число так званих «люфтгендель» – осіб, що не мали чіткого заняття і перебивалися випадковими заробітками.

Правове становище євреїв Поділля (як і інших «західних губерній») упродовж досліджуваного періоду неодноразово змінювалося. Ключовим обмеженням, що визначало долю більшості євреїв Російської імперії, було обмеження зони проживання євреїв-ашкеназів (обмеження не стосувалося гірських та грузинських євреїв, караїмів, а згодом – бухарських євреїв) «смугою осілості»; за її межами могли проживати лише купці 1-ї гільдії, лікарі та фельдшери, відставні солдати (лише з числа набраних за рекрутськими наборами). За часів Миколи I становище євреїв погіршилось внаслідок посилення рекрутської повинності для євреїв, частка рекрутів серед котрих упродовж 1827-1855 рр. значно перевищувала частку рекрутів, що набиралися з християнського населення. За часів Олександра II правове становище євреїв дещо покращилось, було скасовано ряд попередніх обмежень (на отримання офіцерського чину, на службу в державних і земських інституціях, проходження військової служби в статусі «вольноопределяющогося»), однак у 1882 р. було запроваджено «Тимчасові правила», за якими євреї втратили право проживати поза межами міст і містечок. Ці правила де факто проіснували до 1915 р., а формально були скасовані лише після Лютневої революції.

В період перебування Поділля у складі Російської імперії євреї стабільно залишалися однією з найбільш активних у політичному плані етнічних груп. На початковому етапі російського панування вони намагалися продовжувати вироблену за часів Речі Посполитої практику делегацій до органів влади, в тому числі до міністерств і сенату. У 1870-1880-х рр., коли в Російській імперії почали виникати перші таємні товариства соціалістичного спрямування, євреї активно долучилися до їх творення. Також євреї становили значну частину і навіть більшість в осередках соціалістичних партій, що почали виникати на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст.

Окрім участі євреїв у діяльності загальноімперських політичних партій, важливим аспектом політичної активності була діяльність осередків єврейських національних партій; усі ці партії були соціалістичними за своєю ідеологічною основою, однак поділялись на автономістські, орієнтовані на інтеграцію євреїв до суспільства Російської імперії, та сіоністські, що вважали своєю головною метою створення єврейської держави в Ерец-Есраель («Землі Ізраїлю»).

Важливим аспектом життя єврейських громад Поділля було функціонування різноманітних громадських організацій та об'єднань. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. більшість подібних об'єднань виникали і діяли в межах інститутів кагального самоврядування та єврейської релігійної традиції і допомагали членам громади дотримуватися канонів іудаїзму; зокрема, найбільш поширеними були поховальні братства «хевра кадіша» (допомагали родинам померлих здійснювати поховальні обряди), товариства «лінас га-цедек» (опікувалися хворими та немічними ленами громад) тощо. У другій половині XIX ст. подібні товариства почали формалізуватися відповідно до імперського законодавства. Крім того, почали виникати наукові та просвітницькі товариства, спортивні організації, різноманітні еміграційні товариства.

Становлячи найбільш чисельну групу міського та містечкового населення, євреї відігравали ключову роль у розвитку торгівлі, промислового та ремісничого виробництва. На території Поділля вони були представлені у всіх традиційних ремеслах, однак частка євреїв у тій чи іншій галузі могли коливатися в залежності від низки чинників (урядова регламентація, релігійні обмеження тощо). Винятково значною була роль купців-євреїв, котрі не лише займалися внутрішньою торгівлею, але й проводили торгівельні операції із сусідніми Австрією (Австро-Угорщиною), Османською імперією та іншими державами.

Культурне та релігійне життя подільського єврейства визначалося протистоянням між традиційною релігійною культурою та ідеями

єврейського Просвітництва, «Гаскалі». Більшість євреїв у невеликих містах та містечках належали до різних течій ортодоксального іудаїзму (хасидизму); центри низки хасидських династій знаходились на Поділлі або у сусідніх районах Галичини і Буковини (брацлавські, садгурські, чортківські хасиди). Продовжували функціонувати традиційні навчальні заклади (хедери, талмудтори) та приватні учителі-меламеди. Водночас у другій половині XIX ст. активно розвивалася світська єврейська культура; зокрема, на Поділлі проживали і творили видатні єврейські письменники Менделе Мойхер-Сфорім, Ахад га-Ам. Значна частина юнаків-євреїв (особливо із більш заможних родин) отримували освіту в міських початкових, реальних, торгівельних та технічних училищах, гімназіях та вищих навчальних закладах.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. № 8054. Высочайше утвержденное Положение о Евреях. Именной, данный Министру Внутренних Дел // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Санкт-Петербург: Типография Его императорского Величества канцелярии, 1836. Т. 10. С. 308-309.
2. № 12486. Об участии евреям в Западных губерниях в городских выборах наравне с христианами. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Санкт-Петербург: Типография Его императорского Величества канцелярии, 1839. Т. 14. С. 594-595.
3. № 30888. О даруемых евреям облегчениям по исполнению рекрутской повинности. Именной, данный Сенату. 1856. Августа 26 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Санкт-Петербург: Типография Его императорского Величества канцелярии, 1857. Т. 31. С. 807-808.
4. № 34461. О правилах для обучения детей евреев. Высочайше утвержденное положение Комитета об устройстве евреев, объявленное Сенату министром юстиции. 1859. Мая 4 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Санкт-Петербург: Типография Его императорского Величества канцелярии, 1861. Т. 34. С. 422.
5. №38214. О предоставлении евреям права приобретать земли и угодья, принадлежащие помещичьим имениям, в коих обязательные отношения крестьян и владельцев прекращены. Высочайше утвержденное положение Комитета об устройстве евреев. 1862. Апреля 26. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Санкт-Петербург: Типография Его императорского Величества канцелярии, 1865. Т. 37. С. 372-373.
6. № 39386. О правах Евреев на питейную продажу и арендование винокуренных заводов. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. 1863. Марта 18 // Полное собрание законов

- Российской империи. Собрание 2. Санкт-Петербург: Типография Его императорского Величества канцелярии, 1866. Т. 38. С. 230-231.
7. № 41039. О воспрещении евреям приобретать от помещиков и крестьян земли в губерниях, подведомых Виленскому и Киевскому генерал-губернаторам. Именной объявленный Сенату Министром юстиции. 1864. Июля 10. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Санкт-Петербург: Типография Его императорского Величества канцелярии, 1867. Т. 39. С. 573-574.
 8. № 45257. О разрешении евреям быть арендными содержателями или управителями мельниц и заводов, состоящих при имениях в Западных губерниях. Высочайше утвержденное положение комитета Министров. 1867. Декабря 8 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Санкт-Петербург: Тип. Его императорского Величества канцелярии, 1871. Т. 43. С. 381.
 9. Весь Юго-Западный край на 1913 год. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. 1094 с.
 10. Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Москва: Изд. А. С. Суворина, 1897. 560 с.
 11. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Санкт-Петербург: Типография Департамента генерального штаба, 1849. Т. X. Ч. 2: Подольская губерния. 256 с.
 12. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1889. 510 с.
 13. Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии. Алфавитный перечень населенных пунктов губернии с указанием некоторых справочных о них сведений. Каменец-Подольск, 1893. 636 с.

14. Дейч Л. Автобиография // Деятели СССР и революционного движения в России: Энциклопедический словарь Гранат (репринтное издание). Москва: Советская энциклопедия, 1989. С. 105-119.
15. Державин Г. Р. Мнение об отвращении в Белоруссии голода и устройстве быта евреев // Антисемитизм. Москва: Крафт+, 2002. С.120-250.
16. Житецкий И. Евреи в Южной России. Формы труда у евреев в Южной России: историко-этнографические заметки // Киевская старина. 1907. №7. С.1-45.
17. Законы о евреях: Сборник извлечений из Свода законов Российской империи, действующих о евреях постановлений. Харьков: Издание книжного магазина В. и А. Бирюковых, 1889. 290 с.
18. Зельцер А. Погром в Балте // Вестник Еврейского университета в Москве. 1996. №3. С. 40-61.
19. К. М. Путевые очерки Подолии // Киевская старина. 1885. Том XI. Март. С.465-489.
20. Кнопинг Р. Катехизис сионизма. Часть I. Теоретическая / Пер. В. Шапиро. Каменец-Подольск: Типо-Литография Л. Ландвигера, 1902. 26 с.
21. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1905. 563 с.
22. Лукомский А. С. Очерки из моей жизни // Вопросы истории. 2001. №4.
23. Обзор ныне действующих исключительных законов о евреях, состоящих в подданстве России. Тип. М. М. Стасюлевича. Санкт-Петербург, 1883. 89 с.
24. Отфиновский К. К. Моя служба в офицерских чинах // Военная быль. 1972. №115. С. 31-37.
25. Отчет правления Общества вспомоществования бедным евреям г. Каменца-Подольского за четвертый год его деятельности (1 сентября 1910 г. – 1 сентября 1911 г.). Каменец-Подольск: Типография Кенигсберга и Фитермана, 1911. 38 с.

26. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год. Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1885. 115 с.
27. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / Сост. В. В. Филимонов. Каменец-Подольский: Подольский губернский статистический комитет, 1911. 218 с.
28. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Изд. Центрального статистического комитета МВД / Под ред. Н. А. Тройницкого. Т. XXXII. Подольская губерния. Санкт-Петербург: Слово, 1904. 286 с.
29. Подольская губерния. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1903. 601 с.
30. Попов Ф. Г. История 48-го пехотного Одесского полка. Москва: Типография Русского товарищества, 1911. Том II. 342, 42 с.
31. Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. Е. И. Сецинского // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Каменец-Подольськ, 1901. Т. IX. 1100 с.
32. Сергеев-Ценский С. Н. Жестокость // Собрание сочинений в 12-ти тт. Т. 2. Москва: Правда, 1967.
33. Устав Каменец-Подольского общества вспомоществования учащимся-евреям всех учебных заведений города Каменца-Подольского. Каменец-Подольск: Типография Бытенского и Дунаевского, 1913. 16 с.
34. Устав общества попечения о Балтском еврейском женском училище, учрежденном Т. Э. Липецкером. Балта: Типография Ш. М. Дорфа, 1907. 24 с.
35. Устав Общества пособия бедным больным евреям под названием «Линас Гацедек» в г. Гайсине, Подольской губернии. Гайсин: Типография У. Л. Шварцман, 1911. 18 с.

36. Царизм в борьбе с революцией 1905-1907 гг. Сборник документов / Под ред. А. К. Дрезена. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. 259 с.
37. Шалом-Алейхем. С ярмарки // Собрание починений в 6 томах. Том 5: Рассказы. Повести. Москва: Художественная литература, 1990. С.247-542.
38. Шалом-Алейхем. Талескотн // Собрание починений в 6 томах. Том 4: Рассказы. Повести. Москва: Художественная литература, 1989. С.116-129.
39. Henderson E. Biblical Researches and Travels in Russia. London: James Nisbet, 1826. 538 p.

Монографії та статті

40. Ананьич Б. В. Банкирские дома в России, 1860-1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. Ленинград: Наука, 1991. 364 с.
41. Барер С. Архітектура малих міст Галичини та Поділля в ХІХ – на поч. ХХ ст. // Народна творчість та етнографія. Київ, 1981. № 6. С. 48-54.
42. Безаров О.Т. Влада та єврейські погроми в Росії 1881-1882 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Випуск 2. Рівне: РДГУ, 2001. С. 137-146.
43. Безаров О.Т. Особливості правового становища єврейського населення Росії в останній чверті ХІХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2003. Т.11. С. 328-338.
44. Безаров А. Еврейская проблема в России последней четверти ХІХ века: социально-экономический аспект // Тирош – труды по иудаике: Сборник статей. Випуск 5. Москва: Центр «Сэфер», 2001. С. 217-234.
45. Бойчук Я. А. Діяльність благодійних товариств етноменшин на Правобережжі України (1880–1914 рр.) // Вісник аграрної історії: збірник праць. Київ, 2013. Вип 6-7. С. 32-38.

- 46.Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика – идеология – быт. По архивным материалам. Москва: Издание Сабашниковых, 1928. 200 с.
- 47.Бородій А. І. Єврейське населення в аграрних відносинах Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Український історичний збірник / [гол. ред. Т. В. Чухліб]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. 10. С. 115-121.
- 48.Бородій А. І. Правове забезпечення участі євреїв в аграрних відносинах на території Правобережжя у XIX – на початку XX ст. // Український історичний збірник. Київ, 2009. Вип. 12. С. 118-123.
- 49.Брик О.С. Українсько-єврейські взаємовідносини. Вінніпег: б.в., 1961. 383 с.
- 50.Величенко С. Царський уряд в українських губерніях 1800-1914 рр. – всемогутність чи слабкість? // Україна Модерна. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського університету, 1998. Ч. 2-3. С. 219-224.
- 51.Гаухман М. «Криві дзеркала»: Дискурси антисемітизму в Російській імперії (на матеріалах Правобережної України) // *Judaica Ucrainica. Volume 1*. Київ, 2012. Р.111-141.
- 52.Гаухман М. «Паралельні світи»: порівняльні проекти українського та єврейського національних проектів початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України) // *Judaica Ucrainica. Volume 2*. Київ, 2013. Р.80-112.
- 53.Глушковецький А.Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2010. 400 с.
- 54.Гольдин С. Русское командование и евреи во время Первой мировой войны: причины формирования негативного стереотипа // Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства / Отв. ред. О. В. Будницкий. Москва: РОССПЭН, 2005. С.29-46.

55. Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России // Понятия о России: К исторической семантике имперского период. Том II. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. С. 340-391.
56. Гольдин С. Русская армия и евреи. 1914-1917. Москва: Мосты культуры, 2018. 448 с.
57. Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) // Український історичний журнал. 1993. № 10. С. 77-85.
58. Гуменюк А. О. Етнічний склад міського населення Правобережної України в 60-90-х роках XX ст. // Наукові праці історичного факультету [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. Кам'янець-Подільський: історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, 1995. Т.1. С.106-117.
59. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 271 с.
60. Доценко В. О. Соціально-економічне становище єврейської громади українських земель Російської імперії у XIX столітті // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2015. Вип. 43. С. 95-99.
61. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с.
62. Задорожнюк А. Б., Реєнт О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 270 с.
63. Западные окраины Российской империи / Науч. ред. А. Миллер, М. Долбилов. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 680 с.
64. Зельцер А. Погром в Балте // Вестник еврейского университета в Москве. 1996. № 3(13). С. 40-63.

- 65.Іванчишен В. Каменотесний промисел Східного Поділля кінця ХІХ – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри. Київ: Наукова думка, 2017. 214 с.
- 66.Кальян О. С. Адміністративні та фінансово-правові засади діяльності єврейського кагалу на українських землях у ХІХ ст. // Фінансове право. 2012. № 3. С. 34-38.
- 67.Кальян О. С. Значення діяльності єврейського кагалу на українських землях в правовому державному статусі єврейської громади (ХІХ ст.) // Право та управління. Електронне наукове видання. 2011. № 1. С. 189-196.
- 68.Клиер Дж. Россия собирает своих евреев: Происхождение еврейского вопроса в России, 1772-1825. Москва; Иерусалим, 2000. 252 с.
- 69.Козленко П. Экзистенциальные основания еврейских земледельческих колоний Балтского уезда Подольской губернии. Одесса: Экология, 2017. 192 с.
- 70.Комарніцький О. Б. Містечка Подільської губернії напередодні національно-демократичної революції // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: І.С.Винокур (відп.ред.), Л.В.Баженов, Ю.І.Блажевич та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. С. 250-254.
- 71.Комарніцький О. Б. Українське містечко: поняття, демографічний, етнічний і конфесійний склад населення (на матеріалах Правобережної України кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 12. С. 120-129.
- 72.Кошолоп О. Ф. Розвиток єврейської освіти на території Поділля наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. // Шлях освіти. 2012. № 1. С. 41-45.
- 73.Крічкер О. Ю. Традиції початкової освіти в єврейських общинах містечок Правобережної України на зламі ХІХ–ХХ ст. // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Історія. Миколаїв, 2012. Вип. 159. С. 14-17.

- 74.Лау И.-М. Практика иудаизма. Иерусалим: Модан, 2006. 256 с.
- 75.Любченко В. Евреи Подолии и Устим Карманюк // Вестник Еврейского университета в Москве. 1997. № 2 (15). С. 36-45.
- 76.Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування / пер. з англ. О. Форостини; ред. укр. вид. Валерій Падяк. Ужгород: Видавництво Валерія Падяка, 2016. 316 с.
- 77.Макарова О. В. Еміграційний рух єврейського населення Подільської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. Т. 15: На пошану професора Л. В. Баженова. С. 397-415.
- 78.Макарова О. В. Політика царизму та прояви антисемітизму на Поділлі на початку 80-х років ХІХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. статей. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2006. Т. 7. С. 54-58.
- 79.Малий В. В. Етнічний і релігійний склад населення Поділля наприкінці ХІХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіум, 1995. Т. 1. С. 118-128.
- 80.Малий В. В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861-1914 рр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 280 с.
- 81.Мельничук О. Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині ХІХ століття: монографія. Вінниця: Велес, 2001. 192 с.
- 82.Минц М. Национальные движения евреев и других меньшинств в многонациональных государствах // Вестник Еврейского Университета. Выпуск 5(23). Москва, 2001. С. 201-230.
- 83.Мицюк О. Аграризація жидівства на тлі загальної економіки. Прага: Накладом автора, 1933. 176 с.
- 84.Нестеренко В. А. Єврейський радикальний рух на Поділлі у 1905-1907 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного

- університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. Т. 13. С. 346-357.
85. Орловський Л. Виконання євреями Подільської губернії рекрутської повинності у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. С.183-192.
86. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. 556 с.
87. Петровский-Штерн Й. Право на чарку: корчми, шинкарі й горілчана війна в штетлі (Волинська, Подільська і Київська губернії, 1790-1840) // *Judaica Ucrainica*. Volume 2. Kyiv, 2013. P.58-79.
88. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 1996. № 4. С. 124-132.
89. Поліщук Ю. М. Російська влада та національні меншини Правобережної України в кінці XVIII – на початку XX століття. *Гілея*: науковий вісник: збірник наукових праць. Київ. 2007. Вип. 10. С. 93-112.
90. Рибак І. В. Єврейський погром у Летичівському повіті у 1882 році // Меджибіж: 850 років. Меджибіж, 1996. С. 95-97.
91. Рибак І. В. Єврейський погром 1882 року на Поділлі // X Подільська історико-краєзнавча конференція. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 308-312.
92. Сесак І. В. Освіта на Поділлі: у 2-х ч. Ч. 2: Середні навчальні заклади Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. 184 с.
93. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев: Типография С. В. Кульженко. 1895. 247 с.
94. Сидорук С.А. Військові повинності населення Поділля наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-

- Подільського національного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т.18: На пошану професора В.С.Степанкова. С.300-309.
- 95.Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України: наукове історико-етнологічне видання. Хмельницький, 2005. 409 с.
- 96.Стецюк В. Б. Гарнізон Меджибожа наприкінці XIX – на початку XX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Вип. 4. С. 532-541.
- 97.100 єврейских местечек Украины. Вып 1: Подолия: исторический путеводитель / Авт.-сост.: Вениамин Лукин, Борис Хаймович. 2-е изд., испр. и доп. Харків : Тарбут Лаам; Иерусалим; Санкт-Петербург: Издательство Петербургского Еврейского университета, 1997. 256 с.
- 98.100 єврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Вып 2: Подолия. Санкт-Петербург: Издатель Александр Гершт, 2000. 704 с.
- 99.Тіхонов А. К. Єврейські погроми 1881 року в українських губерніях Російської імперії // Український історичний журнал. 2007. № 5. С. 65-74.
100. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм. Москва: Новое литературное обозрение, 2002. С. 121-145.
101. Фельдман Д. Отечественная война 1812 года и черта еврейской оседлости // Труды по еврейской истории и культуре. Материалы XXII Международной ежегодной конференции по иудаике. Выпуск 52. Москва: Сэфер, 2016. С. 51-64.
102. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальної трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
103. Філінюк А. Г., Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794-1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і

- демографічний аспекти: сучасний дискурс: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 416 с.
104. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ, 1997. 92 с.
105. Berk St. M. Year of Crisis, Year of Hope: Russian Jewry and the Pogroms of 1881-1882. Westport: Greenwood Press, 1985. 344 p.
106. Petrovsky-Shtern Y. The Golden Age Shtetl. A New History of Jewish Life in East Europe. Princeton: Princeton University Press, 2014. 485 p.
107. Petrovsky-Shtern Y. Russian Legislation and Jewish Self-Governing Institutions: the case of Kamenets-Podol'sk // Jews in Russia and Eastern Europe. 2006. № 1 (56).

Довідкові видання

108. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій(голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2003.–Т. 2 : Г-Д. – 2004. – 528 с.
109. Менделе Мойхер Сфорим // Литературная энциклопедия в 12-ти тт. Т.7: Марлинский – Немецкая литература. Москва, 1934. Стлб.237.
110. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649-1873 гг. Извлечение из Полных Собраний Законов Российской империи / [сост. В. О. Лаванда]. Санкт-Петербург: Тип. К. В. Трубникова, 1874. 1158 с.

Інтернет-ресурси

111. Гаммал М. Российская империя: от идей Просвещения до погромов // <https://arzamas.academy/radio/announcements/jews-full/hammal>
112. Гаухман М. Єврейське питання на Правобережній Україні: бюрократичні перепони проти єврейського проекту // <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/163-mykhailo->

[haukman-yevreiske-pytania-na-pravoberezhnii-ukraini-19051914-r-biurokratychni-praktyky-proty-ievreiskoho-proektu](#)

113. Глушковецький А. Євреї Подільської губернії в контексті виборів до І-ої та ІІ-ої Державних Дум Російської Імперії // <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/conf2004/06-2004.htm>
114. Гольдин С. Российская империя: как евреев объявили «иностранными агентами» // <https://arzamas.academy/radio/announcements/jews-full/holdin>